

Марина Домановська

М. О. ЛАВРОВСЬКИЙ (1825–1899) ПРО РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ УГОДИ X ст.

У статті здійснено спробу історіографічного аналізу праці професора Харківського університету М. О. Лавровського «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853), що передбачає оцінку внеску науковця в дослідження русько-візантійських угод X ст.

Візантиністика як комплексна наукова дисципліна почала своє становлення з середини XIX ст. На вітчизняних теренах сталий інтерес до візантинознавчої проблематики був зумовлений державною політикою Російської імперії, в якій чільне місце посідали ідеї православ'я та самодержавства, що своїм корінням сягали Візантійської імперії, а також пошуками витоків слов'янської культурної спадщини, котра зазнала неабиякого візантійського впливу. Цілком закономірно у зв'язку з цим, що на історію Візантії місцеві дослідники дивилися, перш за все, через призму історії Київської Русі, становлення інститутів давньоруської державності, її зовнішньополітичних відносин, набуття цивілізаційної ідентичності внаслідок прийняття ортодоксального християнства візантійського зразка тощо. Як писав з цього приводу один з патріархів російського візантинознавства Ф. І. Успенський: «Оглядываясь на прошедшую жизнь русского народа, мы видим, что наши предки издавна стремились в Византию, то вступая с ней в мирные сношения, то предпринимая на нее опустошительные набеги. Но вот сама Византия одержала над ними величайшую победу, дав им христианскую религию. ... Даровав св. веру нашим предкам, Византия сообщила им вместе с этим массу других культурных приобретений: письменность, священный язык, богослужение, государственное устройство»¹.

Не були винятком і харківські дослідники, які, подібно до своїх колег з інших академічних та університетських центрів Російської імперії, провадили історичні, філологічні, юридичні, мистецтвознавчі візантійські студії, майже завжди маючи головним завданням звернення до історії Візантії в контексті досліджень давньоруської державності та культури².

Одним з перших візантиністів Харківського університету є Микола Олексійович Лавровський (1825–1899), випускник Санкт-Петербурзького головного педагогічного інституту, професор за кафедрами педагогіки та російської словесності Харківського університету (з 1855 р.), відомий не лише своїми науковими працями, а й тим, що займав почесні та відповідальні посади декана історико-філологічного факультету Харківського університету (1862–1875), директора Ніжинського історико-філологічного інституту (1875–1882), ректора Варшавського університету (1883–1890), попечителя Ризького навчального округу (1890–1899)³. Студії з руської словесності М. А. Лавровський розпочав ще в студентські роки під впливом І. І. Срезневського⁴. Магістерська дисертація Миколи Олексійовича «О византийском элементе в языке договоров русских с греками»⁵, успішно захищена в Санкт-Петербурзькому університеті у 1853 р., стала однією з його найвідоміших робіт, яка досі не втратила своєї цінності. Про це свідчать численні посилання на неї в сучасних спеціальних працях,

---

© Домановська Марина Євгенівна – аспірант кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

присвячених різним аспектам вивчення русько-візантійських договорів. На початку ХХ ст., вже після смерті М. О. Лавровського і через 50 років після першого видання, ця робота була перевидана в «Русском филологическом вестнике» у Варшаві⁶.

Водночас на сьогодні відсутні спеціальні дослідження, в яких було б здійснено спробу комплексно оцінити значення названої розвідки М. О. Лавровського в контексті розвитку вітчизняної візантиністики. Більше того, ані в узагальнюючих працях з історії вітчизняної історичної науки, ані у спеціалізованих нарисах з історії візантинознавства його дослідження не згадуються⁷. Натомість відомо, що ще в середині 1920-х рр. у рамках роботи Русько-візантійської історико-словникової комісії Російської академії наук на засіданнях її складової частини – Комісії з вивчення русько-візантійських договорів (пізніше вона також називалася Підкомісією з вивчення економічних і торговельних зв'язків Давньої Русі зі Сходом і Візантією) під керівництвом В. Н. Бенешевича було виголошено дві доповіді О. Ф. Вишнякової: «О работе Н. Лавровского «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» і «О работах Н. Лавровского по комментированию текста договоров». На жаль, у рукописних протоколах засідань підкомісії зберігся лише вкрай стислий переказ цих виступів⁸.

Така неувага до внеску Лавровського пояснюється, як на нас, двома моментами: для істориків він був «чужим», бо у своїх дослідженнях торкався переважно філологічних питань, а для візантиністів – через переважну увагу до Давньої Русі, а не суто до Візантійської імперії. У будь-якому разі ігнорування його внеску до розвитку вітчизняної візантиністики є, щонайменше, невиправданим з кількох точок зору. По-перше, візантиністика є комплексною науковою дисципліною, в якій неможлива історія без філології, мистецтвознавства, палеографії, археології тощо. По-друге, як уже зазначалося, у вітчизняному контексті звернення до історії Візантії було майже обов'язково пов'язане з історією Давньої Русі, й тому, досліджуючи становлення візантиністики, ми неминуче маємо звертатися до вивчення творчої спадщини науковців-русистів і, ширше, – славистів. Нехтування цими двома загальними принципами, що ми бачимо у працях низки попередніх дослідників, значно збіднює і, зрештою, спотворює історію становлення візантиністичних студій, зокрема, й у Харківському університеті.

Русько-візантійські угоди вже понад двісті років залишаються предметом уваги істориків, філологів, правознавців⁹. Договори русів з греками є найдавнішим письмовим джерелом давньоруської державності та права, першою пам'яткою руської літературної мови. Про можливість існування русько-візантійських угод у ІХ ст. неодноразово згадувалося у вітчизняній та закордонній історіографії¹⁰, але завдяки Повісті минулих літ до нашого часу збереглися лише тексти угод 907, 911, 944 та 971 рр.¹¹, які й стали предметом згаданого спеціального дослідження М. О. Лавровського. В своїй магістерській дисертації майбутній відомий вчений зосередив увагу на проблемі візантійських впливів на формування російської культурної традиції, провів глибокий літературно-лінгвістичний аналіз текстів договорів Х століття, що дозволило йому виявити значний ступінь візантійського впливу на мову, структуру, форму договорів, укладених руською стороною з Візантією¹².

Дослідження М. О. Лавровського «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853) складається зі вступу і чотирьох розділів. Перший з них присвячений «зовнішній формі договорів», під якою автор розуміє особливості форм запису русько-візантійських домовленостей і доводить їх походження з візантійської дипломатичної практики¹³. У наступних розділах йдеться про візантійський вплив на побудову так званих «періодів» – особливостей конструкцій речень, чистоти грецької мови, наявності в тексті угод суміші грецької та латини тощо; про синтаксис текстів договорів та про походження окремих слів та словосполучень з грецької мови¹⁴.

Істориків та історіографів перш за все цікавлять вступ та перший розділ праці М. О. Лавровського, що зумовило переважну увагу саме до цих частин дослідження у поодиноких публікаціях сучасних українських істориків¹⁵. У цій суто «історичній» частині науковець пропонує актуальні й на сьогодні методи роботи з джерелами,

провадить зовнішню критику договорів як історичного джерела. Однак при цьому найбільш ґрунтовною, вираженою, професійно і вдало виконаною є філологічна складова роботи. Надзвичайна працелюбність, блискуча мовна підготовка, глибоке знайомство з візантійською літературою дозволили М. О. Лавровському вже в середині ХІХ ст. дійти висновків, які не було спростовано навіть через півтора століття.

Спробуємо звернути увагу на окремі сюжети з праці М. О. Лавровського, які неодноразово ставали об'єктом уваги дослідників і до сьогодні не втратили своєї наукової актуальності. Про важливість історико-правових та філологічних досліджень договорів Русі з Візантією Х ст. автор говорить уже на початку вступної частини роботи. М. О. Лавровський наголошує, що ці міжнародно-правові документи, навіть у переказі літописця, не містять вільних припущень, тобто є достовірними джерелами свого часу, говорить про відображення в договорах особливостей суспільного життя, державного ладу, а в мові угод – духовності Давньої Русі¹⁶. Далі автор викладає своє бачення методики дослідження пам'яток, що є перекладами з іноземної мови. На тому, що тексти угод є перекладами з грецької, М. О. Лавровський наголошує неодноразово, і саме це твердження є основою, на якій базовано усе дослідження¹⁷.

Ця ключова теза М. О. Лавровського не була суто його припущенням. З сучасних йому дослідників автор посилається на праці Й. Еверса та М. Погодіна¹⁸, які також наголошували на грецькому походженні договорів. Однак при цьому згадані науковці лише констатували цей факт і не вдавалися до складних порівнянь текстів угод з візантійськими дипломатичними актами.

Натомість Лавровський пропонує спробу так званого «зворотного перекладу» текстів договорів на мову оригіналу. Оскільки грецький варіант Х століття не зберігся, дослідник вдається до вивчення інших візантійських пам'яток цієї доби, щоб у такий спосіб дістати інформацію про усталені топоси ромейської дипломатичної практики і в такий спосіб відшукати аналоги з мовою договорів. З візантійських джерел автор обирає грамоти візантійських імператорів до іноземних правителів, вміщені в творі Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору»¹⁹, листи перського шаха Хосрова до візантійського імператора та його полководців (VI ст.) у переказі Феоділакта Симокатти (ймовірно, М. О. Лавровський скористався виданням 1834 р. або 1729 р.)²⁰, послання Юстиніана Великого до П'ятого Вселенського собору з твору Георгія Кедріна²¹, «Хронографію» Іоанна Малали²², «Історію» Лева Диякона²³ та ін.

У першому розділі, присвяченому з'ясуванню особливостей зовнішньої форми русько-візантійських угод Х століття, автор звертається до популярного вже понад два століття питання про договір 907 р.²⁴ Подібно до багатьох дореволюційних та сучасних дослідників М. О. Лавровський звертає увагу на той факт, що текст угоди 907 р., укладеної князем Олегом під стінами Константинополя, не увійшов до договору 911 р., але майже буквально повторюється в договорі 944 р., а також робить припущення, що угода 907 р. була реальною та самостійною²⁵. Саме цей уривок з праці автора найкращим чином «помічений» в історіографії, на що вказують у своїх працях сучасні харківські науковці С. І. Лиман та С. Б. Сорочан²⁶. Детальний історіографічний аналіз питання про договір 907 р. з посиланням на думку М. О. Лавровського про самостійність і достовірність угоди 907 р. надають З. В. Удальцова та А. М. Сахаров, зазначаючи, що більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників другої половини ХХ ст. називають угоду 907 р. попередньою, торговою, а «формальний договір» вже з'явився у 911 р.²⁷.

С. І. Лиман та С. Б. Сорочан слушно зазначають, що М. О. Лавровський наводить переконливі докази щодо грецького походження формуляра («зовнішньої форми») договорів на основі наведених ним прикладів з творів Георгія Кедріна, Іоанна Малали, Феоділакта Симокатти, а також грамот візантійських імператорів до іноземних правителів, вміщених у творі Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору»²⁸. Думку М. О. Лавровського про походження зовнішньої форми русько-візантійських угод від візантійського дипломатичного протоколу поділяють відомі дослідники ХХ – поч. ХХІ ст. Тексти, що увійшли до складу «Повісті временних

літ», є перекладами, зробленими з автентичних (тобто тих, що мали силу оригіналу) копій актів зі спеціальних копійних книг²⁹.

У «філологічній» частині роботи М. О. Лавровський перекладає окремі уривки русько-візантійських договорів X ст. як з давньоруської на давньогрецьку мову, так і на сучасну йому російську мову. Саме ці переклади привертають значну увагу дослідників як філологів, так і істориків, оскільки, як загальновідомо, переклад зазвичай є не просто калькою тексту оригіналу, але й водночас виступає також поясненням, первинною інтерпретацією початкового тексту. По суті, здійснюючи зворотний переклад уривків текстів договорів грецькою мовою, науковець намагався відновити втрачений оригінал текстів договорів, що поза сумнівом, сприяло розтлумаченню темних малозрозумілих місць у текстах угод³⁰.

Ця частина дослідження М. О. Лавровського до сьогодні не втратила наукового значення, і на її головні положення, поряд з покликами та новітніми працями з цього питання, продовжують посилалися, доводячи, «що тексти дипломатичного протоколу, актових клаузул (дипломатичних стандартних висловів), юридичних формул... є або перекладами класичних візантійських канцелярських стереотипів, відомих за збереженими грецькими оригінальними актами, або парафразою пам'ятників візантійського права»³¹. Водночас справедливий критиці було піддано сам підхід М. О. Лавровського, який орієнтувався на класичну давньогрецьку мову, тоді як тексту угод мала б відповідати так звана середньогрецька мова (грецька мова візантійської доби), причому саме мова актових пам'яток³².

Можна виділити кілька ключових спостережень М. О. Лавровського, які тією або іншою мірою були взяті на озброєння сучасною наукою. При цьому не менш важливими виявилися і ті його переклади, які було піддано аргументованій критиці й зрештою відкинуто, оскільки саме перегляд перекладів Лавровського сприяв генеруванню нових ідей і спостережень, змушував його наступників шукати нові, точніші формулювання. Розглянемо кілька найважливіших з них детальніше.

Увагу науковця привернуло вже початкове формулювання зі вступної частини договорів 911, 944 і 971 рр., яке є однаковим для всіх трьох угод: «Равно другого свещания, бывшего при ...»³³. М. О. Лавровський вважає, що в цих перших п'яти словах, однакових для усіх трьох угод, йдеться про копію-список договору. «Равно» він перекладає як «τὸ ἴσον», що означало у юридичній практиці візантійців копію або список з певної грамоти, який повною мірою відповідав оригіналу³⁴. Відповідно дослідник відкидає переклад слова «свещание» як «усне обговорення», «нарада» (сучасною російською «совещание») і вважає, що під цим терміном ховається грецьке «συμβολαιον» – «письмовий договір», себто писаний текст, документ³⁵. Таким само є також пояснення учителя М. О. Лавровського І. І. Срезневського³⁶.

Отже, на його думку, месь уривок має бути перекладений грецькою так: «τὸ ἴσον τοῦ ἑτέρου συμβολαίου, ἡνωμένου πρὸς τοὺς...». Російською ж цей фрагмент має перекладатися: «Список с другого (экземпляра) договора, находящегося у...»³⁷, як це робить О. О. Зимін у відомому виданні 1952 р., повністю поділяючи, таким чином, точку зору М. О. Лавровського.

У світлі вищезазначеного навряд чи можна погодитися з перекладом Л. Махновця: «Згідно з другою угодою, що відбулась при...»³⁸, який він пояснює тим, що під «цими словами говориться про другу, попередню, преліминарну угоду-нараду в Константинополі між представниками Візантії і Русі, на якій вироблялися пункти договору, котрі згодом остаточно формулювалися в даному договорі, підписувалися і затверджувалися. Такий порядок підготовки і укладання договорів – здавна узвичаєна, чинна й нині юридично-дипломатична процедура»³⁹. Ближчими за текстом до смислу оригіналу можна вважати переклади з видання ПВЛ Д. С. Лихачова: «Список с договора, заключенного при...»⁴⁰, чи навіть більш туманний переклад з видання О. В. Творогова: «Согласно другому уряжению, бывшему при...»⁴¹. Щоправда, під «уряжением», згідно з поясненням у коментарях, О. В. Творогов розуміє, услід за А. Н. Сахаровим, якісь попередні переговори про мир⁴². Д. С. Лихачов узагалі зазначає, що «другий» має перекладатися як «дружній» (грецьк. «ἑταῖρος», «ἑταίρειος»,

«φίλος»), і, відповідно, договори позначалися як «дружні наради» («дружественные совещания») – «ἑταῖρον (ἑταρείον, ἑταρικόν) συμβόλαιον». Слов'янський же перекладач припустився помилки, вживши переклад «другаго» (у значенні «іншого»), що призвело до неправильного розуміння цього фрагменту літописцем і, зрештою, саме через це, як припускав О. О. Шахматов⁴³, літописець припустив існування ще одного, більш раннього договору, який він змушений був вичленувати з відомих йому текстів і помістити під 907 р.⁴⁴

У новітніх дослідженнях русько-візантійських угод X ст., з точки зору дипломатики, Я. Малінгуді докладно розглядає питання перекладу цієї преамбули. Дослідниця наводить п'ять можливих варіантів інтерпретації цих перших п'яти слів, називаючи в першу чергу саме версію, запропоновану М. О. Лавровським⁴⁵. Далі візантиністка стверджує, що жодне з п'яти пропонувананих формулювань не є на сьогодні загально-визнаним, оскільки кожного разу доводиться припускати можливість неправильних читань, неточностей перекладів з грецької на давньослов'янську або ж взагалі вигадувати інші гіпотези, які б пояснювали ці різноманітні «невідповідності»⁴⁶. Однак при цьому вона повною мірою розділяє ті положення, що стали вихідними у дослідженні М. О. Лавровського, стверджуючи, що наведені п'ять слів являють собою «по-перше, формулу, яка була у використанні незмінною впродовж десятиліть, і, по-друге, що вони були правильно перекладені слов'янською, точно передаючи грецький оригінал»⁴⁷. Для візантиніста XIX ст. йшлося про «буквальний переклад з візант[ійського] оригіналу»⁴⁸.

Подібним чином також і російський історик М. В. Бібіков визнає точність перекладу і правильність спостережень та інтерпретацій М. О. Лавровського щодо вислову «равно другаго свещания», який є калькою з грецького «ἴσον συμβόλαιον (συμβολῆς)»⁴⁹. Таким чином, переклад-інтерпретація М. О. Лавровського не втратив свого наукового значення на сьогодні й продовжує привертати увагу сучасних, у тому числі й іноземних, візантиністів.

Ще одним прикладом того, що актуальність спостережень М. О. Лавровського не втрачена донині, може вважатися запропонований ним переклад-інтерпретація дієслова «уведел» з другої статті русько-візантійського договору 944 р. У ній ідеться про запровадження нової форми посвідчення осіб руських купців, що прибували до Константинополя, а саме про надсилання візантійській стороні князівської грамоти: «Ныне же уведел есть князь вашъ посылати грамоты ко цесарьству нашему». Услід за В. Н. Татищевим⁵⁰ М. О. Лавровський перекладає «уведел» як «затвердив» (рос. «утвердил») у значенні «вирішив» (рос. «решил») і обґрунтовує цей варіант як похідний від грецьких дієслів «ὑπόσκειν», «διαὑπόσκειν», «εἰδέναι» у значенні «постановити», «вирішити», «decernere», «statuere»⁵¹.

Приблизно так само, але ще більшою мірою наголошуючи наказовий спосіб дієслова «уведел» – «повелел» (рос. «повелел»), перекладали це дієслово Д. С. Лихачев, О. О. Зимін, А. Н. Сахаров⁵². Зауважимо, що неприйнятним видається запропонований Л. Махновцем переклад «домовився»⁵³, так само, як і переклад О. В. Творогова «стал» (у значенні «почав») ⁵⁴. Зрештою, в новітньому дослідженні Л. Мюллер повернувся до перекладу-інтерпретації М. О. Лавровського, пропонуючи переклад «festsetzen», «bestimmen» – «встановити», «призначити»⁵⁵.

Плідним виявився для науки і запропонований М. О. Лавровським переклад словосполучення з договору 911 р. «иже суть под рукою его»⁵⁶, важливий з точки зору визначення співвідношення влади великого князя руського та інших князів на початку X ст. Дослідник вважав, що це словосполучення є перекладом з грецького «οἱ ὑποχῆρα», де «χῆρα» означає владу, підпорядкованість. Увагу автора привернула частота (чотири рази на 13 рядках літопису) і незмінність словосполучення «під рукою», що, на його думку, свідчить «про його офіційне значення, яке немовби вказує на ступінь влади Олега щодо підданих»⁵⁷.

Пізніші перекладачі найчастіше обмежувалися дослівним перекладом «під рукою» (саме так чотири рази поспіль у тексті роблять Д. С. Лихачев, Л. Махновець, В. О. Творогов⁵⁸). Цікавим на цьому фоні є смисловий, а не буквалістський переклад

О. О. Зиміна, який вживає такі варіанти: «подвластными ему», «подвластных им», «подручных нам» і, нарешті, «под рукою»⁵⁹. Як бачимо, останній перекладач справедливо потрактував «руку», під якою перебували «підручні» князі і бояри, як символ влади, який набував щодо них «додатково значення васальної залежності»⁶⁰. Як бачимо, в цьому аспекті спостереження М. О. Лавровського також аніскільки не застаріли.

Так само не менш важливими для з'ясування природи влади великого князя над підвладними йому князями і боярами стали висновки М. О. Лавровського щодо грецького відповідника терміну «світлий», що він так само чотири рази повторюється у кільканадцяти рядках вступної частини договору 911 р.: «светлых боляр», «наша светлость», «наших [князь] светлых», «светлаго князя нашего»⁶¹. Як вважав дослідник, у договорі 911 р. поняття «світлі князі» і «світлі бояри» тотожні, оскільки термін «світлий» є перекладом розповсюдженого у візантійському табелі про ранги титулу «*λαμπρότατος*», «*ἰλλούστρις*» («*illustris*»), який застосовувався ромеями до іноземних володарів⁶². Цю думку підтримав і розвинув І. І. Срезневський, який вважав, що згадані у договорі бояри були такими («т.е. вельможами, магнатами, грандами – не более») виключно стосовно великого князя, що ж до своїх підданих вони вважалися князями⁶³. Пізніше точку зору М. О. Лавровського підтримав Б. А. Рибаків, вважаючи термін «світлий» у договорі 911 р. похідним від формул візантійської титулатури⁶⁴. Спираючись на ці думки, висловлені, перш за все М. О. Лавровським, М. В. Свердлов дійшов висновку, що «племінні князі і родичі Олега перебували у підлеглому, васальному становищі щодо нього»⁶⁵.

Нарешті, ще одним цікавим і перспективним видається спостереження М. О. Лавровського щодо перекладу слова «купля» («коупля») ⁶⁶. Зазвичай в усіх перекладах договорів (О. О. Зиміна, Д. С. Лихачева, Л. Є. Махновця, О. В. Творогова) його подають як «торгівля»⁶⁷. М. О. Лавровський наводить три варіанти можливого перекладу слова «купля»: власне торгівля, товар і (за)купівля⁶⁸. Останнє значення викликає найбільше зацікавлення. По-перше, саме воно притаманне слову «купля» у пізніших грамотах і договорах⁶⁹. По-друге, йому віддають перевагу окремі дослідники, такі як С. П. Обнорський, М. Д. Приселков, М. Я. Брайчевський, М. Хелманн⁷⁰. По-третє, саме переклад слова «купля» як «купівля» щодо окремих клаузул договорів дозволяє по-новому поглянути на умови організації торгівлі давніх русів з Візантією і їхнього перебування у Константинополі, що було нещодавно здійснено А. М. Домановським⁷¹.

Увагу дослідника привернуло положення договорів 907 (договір умовно виділено літописцем) і 944 рр., згідно з яким «Аще приидуть Русь бес купли, да не взимають месячины»⁷². Відкинувши традиційний переклад «без торгівлі»⁷³ і пропонуючи переклад «без (за)купівлі», науковець розглядає отриману внаслідок нового перекладу інтерпретацію положення договорів у контексті організації державного контролю і регулювання зовнішньої торгівлі у Візантійській імперії. А. М. Домановський доходить висновку, що візантійська адміністрація позбавляла місячини саме тих руських купців, які не купували у Константинополі місцеві товари, що дозволяє йому вкотре відзначати риси своєрідного візантійського меркантилізму і протекціонізму⁷⁴. Якщо при цьому зважити також на думку Г. Г. Литаврина про те, що позбавлення права отримувати місячину автоматично позбавляло руських купців права безоплатно проживати у монастирі Св. Маманта⁷⁵, можна дійти висновку, що візантійський уряд цілеспрямовано створював такі умови торгівлі з Руссю, за яких руські купці обов'язково мали купувати в столиці товари місцевого виробництва (чи ті, які там перепродувалися) і витратити на це виручені від продажу власних товарів кошти. До певної міри це спростовує поширену у візантиністиці тезу про незацікавленість ромейського уряду в стимулюванні вивозу товарів місцевого виробництва за кордон і скерованість усіх його заходів лише на те, щоб заохотити ввезення товарів до столиці імперії з одночасним обмеженням вивозу, а також почасти пояснює малочисельність знахідок візантійських золотих монет на території Київської Русі⁷⁶.

Підбиваючи підсумки статті, маємо ще раз наголосити на тому, що внесок М. О. Лавровського у справу дослідження русько-візантійських угод залишається недостатньою мірою опрацьованим та оціненим у історіографії. Можна сміливо ствер-

джувати, що здійснена ще у середині ХІХ ст. розвідка науковця у багатьох аспектах випереджала свій час. І ще й на сьогодні завдання точного перекладу русько-візантійських договорів грецькою мовою і, відповідно, тлумачення їхніх умов продовжує залишатися для сучасної науки не менш актуальним, ніж понад 150 років тому. В цьому контексті детальніше звернення до наукового спадку М. О. Лавровського видається вкрай необхідним і своєчасним, а окремі, нерідко побіжно висловлені ним спостереження заслуговують на всебічний розгляд і належну оцінку в світлі сучасних знань з історії Візантії й Русі Х ст., оскільки диявол, чи, інакше кажучи, істина, нерідко криється саме у дрібницях. Пропонована увазі читачів стаття є лише першим наближенням до належної оцінки внеску М. О. Лавровського до справи дослідження русько-візантійських угод Х ст., подальші ж дослідження, сподіваємося, не змусять на себе надто довго чекати.

1. Успенский Ф. И. История Византийской империи Т. 1 / Ф. И. Успенский. – М., 2001. – С. 55–56.

2. Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2008. – С. 51; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 91.

3. Лавровский Николай Алексеевич. Библиографический указатель / Сост. Самойленко В. Г. – Нежин, 1993. – С. 3–4; Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багаля; Вступ. ст. Т. Г. Павловой. – Х., 2007. – С. 88–89, 93.

4. Историко-филологический факультет Харьковского университета... – С. 89.

5. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками / Н. А. Лавровский. – СПб., 1853. (*Саме на це видання посилаємося нижче.* – М. Д.).

6. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками / Н. А. Лавровский // Русский филологический вестник. – Варшава, 1904. – Т. 52. – Вып. 3.

7. Очерки истории исторической науки в СССР. Т. II / Под ред. М. В. Нечкиной, М. Н. Тихомирова и др. – М., – М., 1960; Курбатов Г. Л. История Византии (историография) / Г. Л. Курбатов. – Л., 1975; Сходознавство та Візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / Упоряд.: Е. Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк. – К., 2011.

8. Див.: Барынина О. А. Отечественное византиноведение на рубеже эпох: Русско-византийская комиссия (1918–1930 pp.) / О. А. Барынина. – СПб., 2010. – С. 173, прим. 109; с. 195.

9. Домановська М. Є. Історико-правові аспекти дослідження русько-візантійських договорів Х ст. у вітчизняній дореволюційній історіографії / М. Є. Домановська // Вісник національного університету внутрішніх справ. – Харків, 2005. – Вип. 30.

10. Див.: Домановский А. Н., Домановская М. Е. О возможности существования русско-византийских договоров в IX веке (отдельные замечания к трактовке проблемы) / А. Н. Домановский, М. Е. Домановская // Дриновський збірник. – Т. 1. – Харків - Софія, 2007.

11. Договоры Руси с Византией Х в. // Памятники русского права. – Вып. 1: Памятники права киевского государства / Сост. А. А. Зимин. – М., 1952; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – СПб., 1999; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1. – XI–XII века. – СПб., 2000.

12. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками.; Щербань Т. О. З історії візантинознавства в Україні / Т. О. Щербань // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 5.

13. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 8.

14. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками...

15. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Харьков, 2009. – С. 447–450; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917). – С. 91–93; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.). – С. 94–95.
16. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 2.
17. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 3–5; Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.) / Б. А. Ларин. – М., 1975. – С. 28–30; Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками / С. П. Обнорский // С. П. Обнорский. Избранные работы по русскому языку. – М., 1960. – С. 99.
18. Ewers J. Ph. G. Das ältteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung / J. Ph. G. Ewers. – Dorpat; Hamburg, 1826; Погодин М. Исследования, замечания и лекции о русской истории: Норманнский период / М. Погодин. – Т. III. – М., 1850.
19. Constantini Porphyrogeniti imperatoris. De ceremoniis aulae byzantinae libri duo graece et latine / Ex rec. Io. Iac. Reiskii. – Bonnae: E. Weber, 1829. – Vol. 1; 1830. – Vol. 2.
20. Див.: Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. II (VII–IX вв). – М., 1995. – С. 13.
21. Georgius Cedrenus. Ioannis Scylitzae Ope / Ab. Im. Bekkero suppletus et emendates. – Bonnae, 1838. – Т. 1., 1839. – Т. 2.
22. Johannis Malalae Chronographia / Ed. L. Dindorf. – Bonnae, 1831.
23. Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem... / Rec. C. H. Nasii. – Bonnae, 1828.
24. Договоры Руси с Византией X в. // Памятники русского права. – Вып. 1: Памятники права киевского государства / Сост. А. А. Зимин. – М., 1952; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – СПб., 1999; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1. – XI–XII века. – СПб., 2000.
25. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 56.
26. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины... – С. 447–449; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917). – С. 54–55; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.). – С. 94–94.
27. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. / А. Н. Сахаров. – М., 1980. – С. 86–89; Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет / З. В. Удальцова. – М., 1969. – С. 112–114.
28. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины... – С. 449; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1917). – С. 55; Лиман С. И., Сорочан С. Б. Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.). – С. 95.
29. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1995. – Т. 56. – С. 68–91; Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 58–87; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht. Ein erster Deutungsversuch / J. Malingoudi // Byzantinoslavica. – 1997. – Т. 58. – Fasc. 2. – P. 233–250; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994; Bibikov M. V. [Review]: Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht. – Thessaloniki: Vaniias, 1994. – 118 pp. / M. V. Bibikov // Byzantinoslavica. – 1994. – Т. 55. – F. 2. – P. 378; Хачатуров Р. Л. Становление права (на материале Киевской Руси) / Р. Л. Хачатуров. – Тбилиси, 1988. – С. 101–102; Каштанов С. М. О процедуре заключения договоров между Византией

и Русью в X в. / С. М. Каштанов // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. Сборник статей, посвященных Льву Владимировичу Черепнину. – М., 1972. – С. 215; Сергеев Ф. П. Из истории изучения договоров русских с греками X в. / Ф. П. Сергеев // Старобългаристика. – 1985. – № 2. – С. 113–114; Miller D. A. Byzantine Treaties and Treaty-Making: 500–1025 / D. A. Miller // BS. – 1971. – Т. 32. – F. 1. – P. 73; Бибииков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. / М. В. Бибииков // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2005. – № 1 (19). – С. 5; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. / М. Б. Свердлов. – СПб., 2003. – С. 136.

30. Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка. – С. 29–30.

31. Бибииков М. В. Byzantinogossica: Свод византийских свидетельств о Руси / М. В. Бибииков. – М., 2004. – С. 68–69; Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М., 2003. – С. 112; Бибииков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. – С. 5.

32. Див.: Sorlin I. Les traités de Byzance avec la Russie au Xe siècle / I. Sorlin // Cahiers du monde Russe et Soviétique. – 1961. – Vol. 2. – № 3–4.

33. Договоры Руси с Византией X в. – С. 6, 30, 58.

34. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 43–44; див.: Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – С. 137.

35. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 148.

36. Срезневский И. И. Договоры с греками / И. И. Срезневский // Известия Императорской Академии наук по Отделению русского отделения и словесности. – 1854. – Т. 3. – С. 97.

37. Договоры Руси с Византией X в. – С. 10, 36, 60.

38. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 20, 26, 42.

39. Літопис Руський. – С. 20, прим. 1.

40. ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 154, 160.

41. ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 85, 97.

42. ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 496; пор.: Сахаров А. Н. Русско-византийский договор 907 г.: реальность или вымысел летописца? А. Н. Сахаров // ВИ. – 1978. – № 2–3; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – С. 134–146.

43. Шахматов А. А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря / А. А. Шахматов // Записки Неофилологического общества Санкт-Петербургского университета. – 1914. – Вып. 8. – С. 417.

44. Див.: ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 420–421.

45. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 80; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10.Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994. – P. 79.

46. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 81; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10.Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994. – P. 80.

47. Малингуди Я. Русско-византийские связи в X веке с точки зрения дипломатики / Я. Малингуди // Византийский временник. – 1997. – Т. 57. – С. 81; Malingoudi J. Die russisch-byzantinischen Verträge des 10.Jhds aus diplomatischer Sicht / J. Malingoudi. – Thessaloniki, 1994. – P. 81.

48. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 53.

49. Бибииков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. – С. 6; Бибииков М. В. Язык договоров Руси с греками X в. в свете византийского дипломатического этикета / М. В. Бибииков // Сборник трудов IV Международного

конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность» (Москва, МГУ, 20–23 марта 2010 года). – М., 2010. – С. 52.

50. Татищев В. Н. История Российская: в 7 т. / В. Н. Татищев. – М.; Л., 1963. – Т. 2. – С. 42.

51. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 140.

52. ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 160; Договоры Руси с Византией X в. – С. 37; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – С. 241.

53. Літопис Руський. – С. 26.

54. ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 99.

55. Müller L. Die Nestorchronik / L. Müller. – München, 2001. – P. 59; докладніше див.: Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С. 155.

56. Договоры Руси с Византией X в. – С. 6, 7.

57. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 97–101.

58. ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 154; Літопис Руський. – С. 20; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 85, 87.

59. Договоры Руси с Византией X в. – С. 10, 11.

60. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С. 159; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси / М. Б. Свердлов. – Л., 1983. – С. 34.

61. Договоры Руси с Византией X в. – С. 6, 7.

62. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 104–111, особенно: с. 109–110.

63. Срезневский И. И. Договоры с греками... – С. 265.

64. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 173, 275, 359.

65. Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси... – С. 34; Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. – С. 160.

66. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 131–135.

67. Літопис Руський. – С. 18, 26; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 153, 160; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 83, 99;

68. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. – С. 134.

69. Див.: Львов А. С. Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М., 1975. – С. 254; Покровська О.А. Торговельна та економічна лексика в сучасних історичних словниках та українських писемних пам'ятках / О.А.Покровська // Вестник Международного славянского университета. – 1999. – Т. 2. – № 4. – С. 99–100.

70. Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками. – С. 111; Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XI вв. / М. Д. Приселков // ВДИ. – 1939. – № 3. – С. 100; Брайчевский М. Ю. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860–863 гг.) / М. Ю. Брайчевский // Советский ежегодник международного права – 1982. – М., 1983. – С. 288; Hellman M. Die Handelsverträge das 10. Jahrhunderts zwischen Kiev und Byzanz / M. Hellman // Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. – Göttingen, 1987. – Teil. 4. – P. 656, 663.

71. Домановский А. Н. О значении слова «купля» в русско-византийских договорах X в. / А. Н. Домановский // Русский язык: исторические судьбы и современность: II Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, 18–21 марта 2004 г.): труды и материалы / Сост. М. Л. Ремнева, О. Д. Дедова, А. А. Поликарпов. – М., 2004. – С. 46–47; Домановський А. М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія

Давньоруської держави / А. М. Домановський // Археологія. – 2005. – № 2. – С. 38.

72. ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М., 1962. – Стб. 31, 48; ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Стб. 22, 37; Приселков М. Д. Русско-византийские отношения IX–XI вв. – С. 65, 75; Договоры Руси с Византией X в. – С. 31, 64; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 17, 24; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 82, 98.

73. Літопис Руський. – С. 18, 26; ПВЛ / Изд. Д. С. Лихачева. – С. 153, 160; ПВЛ / Изд. О. В. Творогова. – С. 83, 99.

74. Пор.: Сорочан С. Б. Об элементах меркантилизма в торгово-экономической политике Византии VII–IX вв. / С. Б. Сорочан // Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV–IX вв.). Материалы международной конференции. – Симферополь, 1994; Сорочан С. Б. Случайность или система? Раннесредневековый византийский меркантилизм / С. Б. Сорочан // Древности-1995. – Харьков, 1995.

75. Див.: Литаврин Г. Г. Византия, Болгария и Древняя Русь (IX – середина XII в.) / Г. Г. Литаврин. – СПб., 2000; Литаврин Г. Г. Условия пребывания древних русов в Константинополе в X в. и их юридический статус / Г. Г. Литаврин // ВВ. – 1993. – Т. 54.

76. Див.: Домановський А. М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду...; Домановський А. М. Причини нечисленності знахідок візантійських монет на території Давньої Русі IX–X ст.: погляд з Візантії / А. М. Домановський // Древности-2004. – Харьков, 2004.

В статье осуществлена попытка историографического анализа работы профессора Харьковского университета Н. А. Лавровского «О византийском элементе в языке договоров русских с греками» (1853), что предполагает оценку вклада ученого в исследование русско-византийских соглашений X в.

In the article is made an attempt of historiographical analysis of work by professor of Kharkiv University M. O. Lavrovsky «About Byzantine element in the language of Treaties Russians with Greeks» (1853), which provides for assessment of the contribution of the scientist into researching of the Rus-Byzantine Treaties of the tenth century.

